

Київський університет імені Бориса Грінченка

ї

ФІЛОСОФІЯ ІСТОРІЇ

Енциклопедичний словник-довідник

рава»)

ю

Київ — 2023

а Т. В.

УДК 14:930.1(038)(07)
Ф56

Рекомендовано до друку Вченою радою
Київського університету імені Бориса Грінченка
(протоколи № 9 від 31.10.2019 р.; № 5 від 09.06.2021 р.; № 2 від 30.03.2023 р.)

Рецензенти:

Кудряченко А. І., директор Державної установи
«Інститут всесвітньої історії Національної академії наук України»,
доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України;
Лях В. В., завідувач відділу історії зарубіжної філософії
Інституту філософії імені Г. С. Сковороди НАН України, доктор філософських наук, професор;
Чупрій Л. В., професор кафедри філософії і політології
Університету державної фіскальної служби України, доктор політичних наук.

Редакційна колегія

В. О. Огнев'юк (голова), О. С. Александрова, Р. О. Додонов, Ю. В. Омельченко

За загальною редакцією В. О. Огнев'юка

Видання надруковано за підтримки Благодійної організації
«Благодійний фонд сприяння розвитку освіти імені Б. Грінченка»

Філософія історії: енцикл. словник-довідник / за заг. ред. В. О. Огнев'юка; редкол.:
Ф56 В. О. Огнев'юк (голова), О. С. Александрова, Р. О. Додонов, Ю. В. Омельченко ; передм.
В. О. Огнев'юка — К. : Київ. ун-т ім. Б. Грінченка, 2023. — 416 с.
ISBN 978-617-658-032-4

Енциклопедичний словник-довідник включає в себе 420 статей, у яких відображено пер-
сональні та колективні здобутки дослідників філософії історії.

Для студентів, аспірантів, викладачів ЗВО та всіх, хто цікавиться філософією і філосо-
фією історії як її галуззю.

УДК 14:930.1(038)(07)

Існує версія, що латин. слово «*revolutio*» вперше з'являється в ранньохристиян. літ. Від епохи античності і до кінця XVIII ст. зміст цього поняття зазнав кількарізкової трансформації. Для греко-рим. історика *Полібія* слово *Р.* означало перевстановлення речей у належному порядку: тобто тиранія — це відхилення, яке мала виправити *Р.*, щоб відновити правильне і належним чином упорядковане сусп-во. У XIV ст. цей термін вживається вже у політ. сенсі для позначення громадян. безладу та зміни влади в Італії, де такі зміни були звичайними подіями у житті міст-держав. Так, перше з відомих вживань слова *Р.* (*итал. rivoluzioni*) у політ. значенні належить флорентійському хроністу, історику, банкіру, дипломату Дж. Віллани. Приблизно в той же час і саме в зв'язку з італ. політикою це слово з'являється у фр. мові як «*revolucion*» або «*revolution*». Проте серед дослідників вживання поняття *Р.* стало поширеним після появи праці М. Коперника «Про обертання небесних сфер» (1543). Це поняття мало кілька значень — обертання, поворот, переворот. На той час слово *Р.* найширше використовували як астрономічний термін, що означав обертання небесних тіл по колу. Коли ж його зрідка вживали в соц. значенні, воно характеризувало руйнівні політ. зміни, що супроводжувались потрясіннями й безладдям. Лише наприкінці XVII — у XVIII ст. слово *Р.* набуло того ж самого змісту, що й у творах *Полібія*: повернення, відновлення, реставрація узурпованих прав та свобод. У такому сенсі його вживали упродовж тривалого періоду, включно з часами англ. *Р.* та Просвітництва. Особливо чітко в цьому розумінні термін утердився після «Славної *Р.*» в Англії 1688–1689 рр.

Кардинальні зміни до змісту терміна вносять Фр. революція: тепер йому надають звичного значення — «установлення цілковито нової організації сусп-ва». Замість виправдовувати свої дії поверненням до «справедливого минулого», фр. революціонери спробували дискредитувати увесь стародавній порядок. Такі ознаки революції, як започаткування нового, фр. революціонери доповнили елементами пришвидшення та неподоланності, невідоротності змін. Невід'ємною рисою поняття відтоді стали вважати також насильство, яке К. Маркс назвав «повитухою будь-якого старого сусп-ва, коли воно вагітне новим». Серед найбільш ґрунтовних критиків Фр. *Р.*, а водночас і самої ідеї «великих», «соц.», «ідеол.», «класових» *Р.* — англ. мислитель Е. Берк; серед найбільш палких захисників «революційного перетворення світу» — представники багатоманітних течій революційного соціалізму та комунізму XIX — першої половини XX ст., насамперед марксист. Для них *Р.* — єдиний механізм переходу від одного способу виробництва до ін., а також зміни усього сусп. ладу; «локомотив історії», «знаряддя прогресу»; вона необхідна і немінуча. *Р.* — це гостра класова боротьба за оволодіння державною владою із застосуванням насильства. Як виняток визнавалась можливість мирної соціаліст. *Р.* — переходу влади в руки робітничого класу без кровопролиття, але спорадичні згадки про неї переважа-

вались чіткими формулюваннями про немінучість насильства у «Маніфесті Комуніст. партії» та ін. програмних творах марксизму. Рос. більшовики, не піддаючи сумніву сказане основоположниками марксизму, «канонізували» найрадикальніші з революційних рухів, доводили неприпустимість морального осуду громадян. війни та ін. форм насильства.

Р. — це насамперед дискретна політ. подія, яка має чітко визначені хронол. рамки. Її деструктивна стадія — злам старого порядку — уже свідчить про наявність факту *Р.* Її успіх має багато складників і в повному обсязі майже не зустрічається. Цей термін вживався в різні часи в різних країнах для характеристики різних за своїм змістом і наслідками подій. Після англ. *Р.* XVII ст. зміст поняття починає охоплювати усю сукупність змін і зближується з раніше протилежними поняттями «заколоту», «бунту», «повстання», відрізняючись від них глибиною перетворень, тому цей період вважають переломним в еволюції поняття. XVIII ст. привносить у розуміння поняття *Р.* нові трансформації, воно поступово перетворюється на ідеол. цінність та починає означати одиничну іст. подію зі значними онтологічними й епістемологічними наслідками. Новацією XVIII ст. стало ущільнення терміна *Р.*, коли він із політ. площини вживання набуває соц. контексту. Революції в Європі XIX ст. позначаються все більшою участю робітників, що призводить до появи у XX ст. нової концепції *Р.* — «пролетарської». Впродовж XX ст. на Заході, зокрема у США, з'явилася низка робіт, у яких *Р.* розглядалася з позицій біхевіоризму, структуралізму, природної історії та ін. немарксистських теорій. Серед найвідоміших теоретиків — П. Сорокін, Дж. Девіс, С. Гантінгтон, Ч. Тіллі, Т. Скокпол. Необхідним для аналізу найрізноманітніших типів *Р.* є феноменологічний підхід Г. Арендт. Кінець XX ст. і початок XXI ст. приніс нові тлумачення *Р.*, звернувши увагу на культ. гегемонію країн, де вони мали місце.

Д. Гринь

Рейшауер, Едвін (англ. Edwin Oldfazer Reichsauer) (15.10.1910 — 01.09.1990). Амер. історик-японіст, фахівець з проблем сусп. розвитку Азії в XIX–XX ст., політики США у цьому регіоні, проф. Гарвардського ун-ту. Виховувався в Японії, освіту здобув в ун-тах США, Франції, Японії

та Китаю. У 1939–1945 рр. служив у Державному департаменті і Військ. міністерстві США, у 1943–1954 рр. був старшим офіцером армійської розвідвальної служби. У 1961–1966 рр. працював послом США в Японії, одержав прізвисько Дипломат-учений. Глибоке вивчення проблем Далекого Сходу і Східної Азії вважав необхідною передумовою успіху США у досягненні своїх геополіт. цілей у регіоні.

У своїх працях «Сполучені Штати Америки і Японія» (1965), «Історія японської держави» (1970), «Японці» (1977) та багатьох ін. заперечував протиставлення Заходу і Сходу, підкреслював єдність їхніх іст. доль. На його думку, ще у XVIII ст. Схід залишався Сходом, а Захід — Заходом, але потім розгорнувся процес змішування великих традиційних цивілізацій минулого і формування т. зв. єдиного світу. На думку Р., основна тенденція сусп. розвитку полягала у розриві з минулим, переході від традиційного сусп.-ва до сучасного, до єдиного світу та модернізації. Витоки цього процесу в Азії він відносив до XIX ст., характеризував його як початок нової фази азіатської та світової історії — фази формування єдиного світу.

Р. виділяв 4 великі цивілізаційні зони: середземноморську, яка через Грецію, Рим і християн. традиції розвинулася у західну цивілізацію; мусульманську цивілізацію Західної Азії та Північної Африки; цивілізацію Південної Азії, пов'язану з реліг. і соц. концепціями інд. зони; цивілізацію Східної Азії, засновану на системі писемності й етичних вченнях Китаю. Відмінність етичних концепцій — головне, що, за Р., відрізняло одну від одної цивілізації «досучасного світу». Рух Східної Азії до «єдиного сусп.-ва» він розумів перш за все як процес зміни в країнах Східної Азії всієї етичної і соц. системи, поширення там універсального етичного базису, властивого західній цивілізації, тобто деяких духовн. цінностей, що тлумачилися в ліберально-буржуазному дусі і вважалися передумовою засвоєння Азією західної культури.

Поділяв погляди А. Тойнбі стосовно того, що взаємодія цивілізацій, їх зустріч і зіткнення справили величезний вплив на хід іст. розвитку, рушійна сила якого у XIX–XX ст. утворилася, на думку Р., у результаті нав'язаного Азії ззовні виклику та відповіді країн регіону на нього. В концепції Р. Азія зустрілася з викликом не західної цивілізації загалом, а насамперед «ери машинного виробництва». Наголошуючи на невідповідності традиційних соц. і політ. ін-тів країн Азії «віку машин», прогрес сусп. розвитку цього регіону Р. убачав у поступовій зміні традиційного сусп.-ва і його пристосуванні до епохи машинного виробництва. Він характеризував сусп. розвиток країн Азії в XIX–XX ст. як модернізацію і пристосування до більш високого технол. рівня не тільки в екон., але й політ. сенсах; вважав, що в Азії модернізація означала виклик традиційним соц. і політ. ін-там; оголошував колоніальну експансію наслідком приходу до Азії «віку машин».

Р. виділяв дві найбільш важливі, на його думку, риси сусп. розвитку Азії в XIX–XX ст. — націоналізм та індустріалізм, розуміючи під націоналізмом зростання нац. самосвідомості, розвиток національно-визв. руху. Він підкреслював важливість формування в Азії сучасних нац. держав, пов'язуючи цей процес переважно з впливом Заходу. Що стосується індустріалізму, то, визначаючи природне бажання народів Азії ліквідувати екон. відсталість, не виступаючи проти індустріалізації колишніх ко-

лоній і напівколоній, головним шляхом подолання їх труднощів Р. оголошував залучення західних приватних інвестицій, гарантованих від націоналізації.

У 1961 р. Р. висунув теорію модернізації Японії, у якій розглядав історію країни з 1868 до 1960 р. головним чином у контексті індустріалізації і вестернізації. Він вважав розвиток Японії унікальним у світовій історії з точки зору досягнутих результатів і стверджував, що її приклад повинен стати зразком для націй, які розвиваються. На думку Р., більш швидкій модернізації Японії сприяли традиційна готовність і здатність японців вчитися у зовн. світу та їхнє приязне ставлення до іноземного, тоді як для Китаю ледь не головним чинником повільної модернізації стала консервативність конфуціанської етики. Спонукальні передумови і мотиви початку модернізації в Японії Р. шукав у політиці, економіці та культурі токугавського періоду (1603–1868), роблячи акцент переважно на соціально-політ., духовн. і моральних факторах модернізації країни, зокрема аристократично-військ. традиції, кодекси честі, самурайській етиці, нац. свідомості і націоналізму, правових поняттях, стилі екон. і соц. організації (торговельній економіці, стабільності, народній єдності). Будучи одним із фундаторів теорії модернізації, Р. ідентифікував її зі вступом країн на шлях капіталіст. розвитку, вважав, що вона могла тривати від кількох століть до кількох десятиліть і супроводжувалась фундаментальними змінами, які він порівнював з переходом від заснованого на полюванні і збиральництві господарства до землеробства або від використання кам'яних знарядь до бронзових і залізних.

Виходячи з багатоваріантності і нетиповості процесів модернізації, Р. вважав неможливим сформулювати її одномірне поняття і визначення, тож виокремив основні параметри, які характеризують модернізоване сусп.-во другої половини XX ст.: порівняно високий рівень урбанізації, використання нових джерел енергії, соц. активність населення, широке розповсюдження споживчих товарів і послуг, суцільна грамотність населення і важлива роль науки, створення великої кількості засобів масової інформації, наявність соц. ін-тів (уряду, парламенту тощо), зростаюче міжнаціональне спілкування.

Р. запропонував поділ суспільств, що модернізуються, на три основні групи відповідно до часу їх виходу на шлях модернізації та рівня розвитку: 1) д-ви, у яких елементи модернізації зароджувались у ході повільного еволюційного розвитку (країни Північної Європи); 2) д-ви з високорозвинутою цивілізацією і привнесеними ззовні елементами модернізації (більшість країн Азії, Північної Африки, Латинської Америки); 3) д-ви, де елементи модернізації з'явилися порівняно нещодавно (ін. частина Африки і частина Океанії).

Місце Японії Р. бачив у проміжній зоні між першою і другою категоріями, за культ. параметрами яп. варіант зіставляв з кит. і корейським, в контексті іст. типології порівнював Японію з розвинутими країнами Азії, а в деяких аспектах — з Росією або

Східною Європою. Початкову стадію яп. модернізації він зіставив з подібним процесом у країнах Південної і Східної Європи, а за деякими ін. параметрами — з тим, що відбувалося у країнах Північно-Західної Європи і Північної Америки, зробивши остаточний висновок про достатньо високий рівень розвитку Японії при вступі на шлях модернізації в епоху Мейдзі (1868–1912). Мілітаристська й агресивна політика Японії в післямейдзійський період пояснювалася Р. не самурайськими традиціями, а потребою бути на рівні з європ. д-вами, що володіли колоніями, а також логікою виживання Японії як незалежної д-ви. Період навчання у Заході Р. порівнював з великою епохою тисячолітньої давнини, коли японці досягли китайську цивілізацію.

Р. високо оцінював перетворення, здійснені в Японії після Другої світової війни під егідою амер. окупаційних властей. На його думку, в Японії була здійснена «програма мирної соц. революції», а не «еволюційної соц. реформи», й американці, які в Японії виступали в ролі соц. революціонерів, поквапилися з реформами, аби попередити вибух глибокої соц. революції. Р. вважав правильною таку послідовність процесу сусп. розвитку країн Азії, яку, на його думку, реалізувала Японія, — технічний прогрес — вирішення проблем політ. вибору. Віддаючи належне політиці окупаційних властей, Р. пропонував трансформацію післявоєнної Японії не пов'язувати лише із зовн. впливами і підкреслював важливу роль ендогенних факторів яп. модернізації. На його думку, реформи окупаційних властей пройшли успішно значною мірою завдяки тому, що відповідали напряму, яким ішла сама Японія.

Низку публікацій Р. здійснив у співпраці з амер. китаєзнавцем Дж. К. Фербенком. Зокрема, вони наголошували на необхідності «іст. підходу» до вивчення і розуміння Східної Азії, ключем до чого вважали взаємодію найрізноманітніших факторів. Визнаючи в цілому поступальність сусп. розвитку, вони знаходили її в Східній Азії і Китаї лише в XIX–XX ст., вбачаючи у VIII–XIII ст. період інтенсивного розвитку традиційного сусп-ва. На їхню думку, традиційне сусп-во впродовж тисячоліть знало лише циклічні зміни в межах традиції, у Китаї воно не було застиглим і повільно змінювалося в межах структури, успадкованої зі стародавніх часів. Зміни в межах традиції вони пов'язували зі стабільністю кит. ін-тів, відсутністю ідеї прогресу та руху до нових і кращих форм життя, пошуком ідеальних зразків для себе в минулому, в золотому віці стародавності.

На думку Р. і Дж. К. Фербенка, історію Східної Азії в XIX–XX ст. формували два основні чинники: сили модернізації, запозичені у Заході, і місцеві традиції. Сусп. розвиток Східної Азії в XIX–XX ст. вони характеризували як процес революційного перетворення традиційного сусп-ва, його модернізації у відповідь на західні стимули, в якій і полягає сутність великих перетворень цієї іст. епохи. Зіткнення Китаю і західних держав Р. і Дж. К. Фербенк розглядали як конфлікт цивілізацій, а при порівняльному аналізі розвитку Китаю та Японії акцентували

увагу на факторах, що сприяли швидкій капіталіст. трансформації останньої: острівному становищі, невеликій території, воєнізованому характері правлячого класу, диференційованості соц. структури, прагматизмі мислення, особливостях релігії і права успадкування, націоналізмі, відносно високому екон. рівні традиційного сусп-ва напередодні «стар-ту» модернізації тощо. Р. і Дж. К. Фербенк розробили теорію східноазійської цивілізації, стимульовану тойнбіанською концепцією локальних цивілізацій, акцентуючи на тривалості і неперервності розвитку традиційного кит. сусп-ва, відносили до східноазійської цивілізації народи, чия культура і система писемності були генетично пов'язані зі стародавнім Китаєм.

О. Марущенко

Релігія як духовний підсумок цивілізації. Співвідношення і взаємозв'язок цивілізації та релігії цікавили багатьох мислителів, філософів та істориків, зокрема М. Данилевського, О. Шпенглера, А. Тойнбі та ін. Ґрунтовну концепцію взаємовпливу релігії та цивілізації розробив брит. історик А. Тойнбі у своїй праці «Дослідження історії». Він намагався виявити глибинний зв'язок між цивілізацією та релігією. У структурі населення цивілізації він виділив творчу меншість, яка генерувала успішні відгуки на виклики, та нетворчу більшість, яка не брала активної участі у житті сусп-ва. Вона з часом перетворюється на внутр. пролетаріат, на відміну від зовн. пролетаріату, який є поза межами д-ви. Нездатність творчої меншості дати успішний відгук на черговий виклик перетворює її на панівну меншість та стає початком надлому цивілізації. У період надлому внутр. пролетаріат створює вищу вселенську церкву, яка є реакцією чи запереченням офіційної державної ідеології, пропагованої пануючою меншістю. Він помітив, що вселенська церква виникає у період надлому цивілізації та розвивається у політ. системі породженої цим надломом світової д-ви. Світова д-ва, яка формує відносно однорідний простір, створює можливості для розвитку нової релігії вищого порядку. Проповідники для поширення нового вчення використовують переваги толерантності, засобів сполучення, спільності мови, права, громадянства, які створила світова д-ва. Розквіт духовн. поступу людства співпадав із періодами занепаду світської цивілізації.

А. Тойнбі дотримувався концепції «лялечки», згідно з якою церква стає складником репродуктивної системи цивілізації, виконуючи роль яйця, личинки та лялечки між метеликом і наступним метеликом. Процес, який споріднює материнську і дочірню цивілізації, А. Тойнбі поділив на три стадії: «зачаткову» (розпад старої цивілізації), «внутрішньоутробну» (період міжцарів'я) і «пологову» (народження нової цивілізації). Він виявив, що кожна із сучасних цивілізацій мала в основі світову релігію (церкву), через яку була спорідненою із цивілізацією попереднього покоління. Західна і православ-